

таніти 'дешевшати', *ташка* 'шкіряна торба', *терх* 'в'юк', *товкати* 'ударяти', *токма* 'угода', *тогідний* 'горішній', *тото* 'це', *трепета* 'осика', *трудний* 'втомлений', *туй-туй* 'ось-ось', *тук* 'туга', 'смуток', *увихатися* 'посилено працювати', *узріти* 'побачити', *улицетворення* 'втілення',

фантувати 'продавати майно за борг', *фантя* 'одяг', 'білизна', *ферії* 'канікули', *фризієр* 'перукар', *фудульний* 'гордий', 'зарозумілий', *фудульність* 'гордовитість',

хлиставиця 'швидка їда', *хосен* 'користь', *храмувати* 'святкувати', *хрунь* 'свиня', 'зрадник', *царина*, *царинка* 'лука при садибі',

чемхати 'обтісувати', *черес* 'пояс', *чічка* 'квітка', *чурити* 'текти', 'дзюрчати',

шальвір 'шахрай', *швара* 'шнур', *шкорух* 'горобина', *штука* 'мистецтво', *шулька* 'качан кукурудзи', *шутер* 'щєбінь', *шутровище* 'місце', 'вкрите щєбенем'.

Хоч у окремих творах А. Крушельницького чимало діалектизмів, загалом його мова відображає процес тісної взаємодії західноукраїнського варіанта літературної мови із східноукраїнським. Твори письменника сприймали, розуміли читачі з усіх місцевостей України.

Валентина Лєснова

ІРОНІЧНІ ВИСЛОВИ ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ ОЦІНКИ В ДІАЛЕКТНОМУ ТЕКСТІ

Сучасна лінгвістика стає все більш антропоцентричною: увагу дослідників привертає суб'єктивний момент у мові, зокрема оцінне ставлення людини до того, що відбувається в реальному світі навколо неї; людина з її почуттями, намірами, рисами характеру, здібностями й діями поставлена в центр мовної картини світу.

Широкий репертуар засобів вираження оцінки має діалектна мова. Відсутність кодифікаційних обмежень уможлиблює

відкритий прояв експресії та емоцій, в образній, оцінній лексиці діалекту «мовна особистість виявляється найбільш розкуто й різноманітно, демонструючи увагу до найдрібніших відтінків дійсності, яку пізнають та оцінюють» (Картины русского мира: аксиология в языке и тексте / Л. П. Дронова, Л. И. Ермолкина, Д. А. Катунин и др.; отв. ред. З. И. Резанова. — Томск, 2005. — С. 113).

Як підтверджує фактичний матеріал (і на чому неодноразово наголошували дослідники), лінгвістичні оцінні засоби в мові загалом та в говірковому мовленні зокрема різноманітніші щодо класифікації поганих вчинків, ніж гарних рис характеру; слова із семами негативної оцінки становлять більш диференційовані підкласи, аніж слова із семами позитивної оцінки.

Одним із поширених засобів вираження оцінки є іронія, під якою розуміють «троп, де з метою прихованого глузування або для легкого, добродушного жарту мовна одиниця з позитивно-стверджувальними (у широкому розумінні) значенням, конотацією або модальністю вживається з прямо протилежними характеристиками» (Тараненко О. О. Іронія // Українська мова: енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. — К., 2000. — С. 214). Іронія в широкому розумінні — це «оцінка, пов'язана з критично-насмішкуватим ставленням до дійсності або до окремих її аспектів» (Николина Н. А. К вопросу о речевых средствах иронической экспрессии и ее функциях в художественном тексте // Русский язык в школе. — 1979. — № 5. — С. 79). Саме як форма оцінно-емоційного освоєння дійсності іронія виявляє найтісніший зв'язок з мовною категорією суб'єктивно-оцінної модальності (Походня С. И. Языковые виды и средства реализации иронии. — К., 1989. — С. 8).

Як зауважує О. О. Тараненко, внаслідок «навмисного перенесення одиниці на цілком протилежне поняття виникає різка невідповідність між її старою формою та новим змістом, завдяки чому й досягається бажаний ефект» (Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. — К., 1989. — С. 110). Прикладом вербального вираження критичного ставлення до оцінюваного об'єкта є властиві українським говіркам іронічні порівняння, до складу яких входять зоономени: *добрий як*

собака скоблій (Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок: у 2 т. — Луцьк, 2000. — Т. 2. — С. 150); *ти сприкiшній* (= ‘повороткий’) *до цієї роботи, як ведмідь* (Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк. — Чернівці, 2005. — С. 515).

Розгляньмо функції та специфіку вживання іронічних назв у діалектних текстах на прикладі українських східнослобожанських говірок Луганської області — с. Шульгинка Старобільського р-ну та с. Червоноармійське Білокуракінського р-ну. Обидві говірки типові для обстежуваного ареалу. Було опитано 15 інформаторів різного віку (від 35 до 83 років) та різної статі.

Як свідчить зафіксований матеріал, лише зрідка іронічні назви використовують в аналізованих говірках для характеристики зовнішності людини: *патлатий, кудлатий* — ‘лиса людина’, *красавиця* — ‘жінка, яка має непривабливу зовнішність’, *худенький* — ‘гладкий чоловік, товстун’, *коротенький* — ‘високий чоловік’. У двох останніх прикладах іронічну оцінку посилює зменшувально-пестливий суфікс *-еньк-*, який засвідчує негативне ставлення мовця до об’єкта оцінки. Зауважимо, що іронічну оцінку може бути підсилено додатково засобами інших структурних рівнів — фонетичного (подовження голосного в суфіксі) й синтаксичного (уживання вигуків та окличної інтонації): *ох і худенький в тебе синок*.

Спорадично зафіксовано вживання іронічних назв для характеристики фізичних вад людини: *зрячий* — ‘людина, яка погано бачить’. Уважаємо, що обмежене використання жартівливих або глузливих назв із такою семантикою зумовлене дією своєрідного табу на утворення номінативно- оцінних одиниць для характеристики людей з певними фізичними вадами, небажанням інформаторів образити таку людину.

Здебільшого іронічній оцінці підлягають риси характеру людини та особливості її поведінки: *болтун* ‘мовчазна людина’, *бистрий* ‘неквапливий, який усе робить повільно’, *тудяга* ‘ледар’, *добрий* ‘злісний, жорстокий’, *чесний* ‘брехливий’ та ін.

Зазначимо, що всі лексеми, які в аналізованих говірках уживають у переносному іронічному значенні, можуть бути використані й у прямому номінативному значенні — як позитивна оцінка. У таких випадках «роль контексту в з’ясуванні змісту

оцінки першорядна, тому що саме він належить до вагомих засобів актуалізації конкретних аксіологічних сем» (Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти. — Ніжин, 2005. — С. 163). Цю думку ілюструє фактичний матеріал. Позитивну конотацію має іменник *трудяга* в тексті: *та вона **трудяга** / усю жизнь у колхозі проробила / і в хаті всігда / як у віночку / і щас ще дітям помагає / онуків няньче*. Ця сама лексема набуває негативної конотації в тексті: *то вже **трудяга так трудяга** / забор повалився / бур'ян по коліна / а він знай пиво н'є*. В останньому випадку негативне оцінне значення посилено повтором слова, ужитого в переносному іронічному значенні.

Лексему *бистрий* ужито в прямому значенні 'поспішливий, який завжди поспішає щось зробити' в такому тексті: *ох **невістка** в мене ж і **бистра** / як тільки **вспіває** / як варим з нею разом їсти / я одну картоплину обчистю / а вона три*. Протилежного значення 'неквапливий, який усе робить повільно' набуває ця лексема в тексті: ***бистрий** аж далі нікуди / як та черепаха / поки повернеться / поки гляне / поки подумас / у мене на нього терпіння нема*. У такому вживанні переносне значення слова підкріплено стійким порівнянням *як та черепаха*.

У кожному з наведених пикладів важливу роль відіграє інтонація висловлювання, яка зміщує пряму семантику слів.

Подекуди розрізнення в значенні лексеми відбувається не лише на рівні тексту, а й завдяки її формальним ознакам. На підтвердження сказаного наведемо зафіксовану в с. Шульгинка відповідь діалектоносія на питання «Як називають розумну людину?»: *кажуть **умний** / можуть сказати і **вумний** / тільки то вже наоборот / про дурну людину*. У наведеному прикладі лексема *умний* залежно від того, у якому значенні її вжито — прямому номінативному чи переносному іронічному, має різне фонетичне оформлення, для негативної оцінки використовують варіант із протетичним приголосним *вумний*, хоча явище протези загалом не властиве східнословобожанським говіркам. Отже, у зафіксованому вживанні фонетичний засіб підсилює оцінну негативну сему аналізованої лексеми.

Одним із типових оцінних засобів усно-розмовного тексту є сполучення раціонально-оцінної одиниці з плеонастичними

словами *так, такий*, що виражають потрібну мовцеві інтонацію. Зокрема для номінації людини недбайливої, яка без старання, турботи ставиться до чогось, в українських східнословобожанських говірках у переносному значенні використовують номен *хазяїн (хазяйка)*, супроводжуваний займенником *такий (така)*: *та тут такий хазяїн живе / зроду нічого не робиться // та й вона ж до пари / така вже хазяйка / тіки язиком / а ні в хаті / ні в дворі порядку нема*.

Зафіксовано й інші випадки вживання займенника *такий* при іронічних назвах: *такий умний / що далі нікуди* — ‘дурна, розумово обмежена людина’; *такий чесний / ніколи правди не скаже* — ‘брехлива людина’; *такий щедрий / снігу зимою не випросиш* — ‘скупа людина’; *вона й раніше не дуже повна була / а после операції так така товста стала / аж світиться* — ‘змарніла, схудла людина’. У наведених текстах плеонастичний займенник *такий* виконує функцію підкреслення, перебільшення оцінки, вираженої відповідним іменником або прикметником.

Одним із оцінних засобів мовлення загалом і діалектного зокрема є використання слів-інтенсифікаторів — прислівників міри й ступеня, які вказують на найвищий ступінь оцінки, названої раціонально-оцінним словом. Цей засіб поширений і при іронічному слововживанні. Найбільш функціонально активним прислівником міри й ступеня в таких випадках в українських східнословобожанських говірках є лексема *страшно*: *та куди там / страшно красива* — про жінку з непривабливою зовнішністю.

Подеколи інформатори вдаються до розгорнутих коментарів, що розкривають мотиви іронічної оцінки людини: *страшно послушний у мене онук / що хоче / те й робе / нічого не чує / що я кажу* — про неслухняну дитину; *страшно гостєприємна вона / як не прийдеш / так і за ворота не пусте / не то що в хату* — про непривітну, недобррозичливу людину; *та да / страшно акуратна / уся позальопана / як свиня* — про неохайну людину; *страшно старатільна / усе кой як робе / стук грюк / аби з рук* — про недбайливу людину, яка все робить без старання. У двох останніх прикладах іронічну оцінку посилено фразеологічними одиницями — негативно конотованим

стійким порівнянням, компонентом якого є зоономен *свиня*, та стійкою сполукою *стук грюк / аби з рук з* виразною негативно-оцінною семантикою. Таке градаційне нанизування різноманітних оцінних засобів є однією з характерних рис діалектного тексту.

Діалектоносії, уживаючи іронічну назву, цілком усвідомлюють її образливість і коментують це: *у нас у селі часто називають наоборот / в одного мужика улічне прозвище многодетний / хоча у нього дітей нема / не може бути / воно то / конєшно / обідно для нього / но причепилось і все*. Імовірно, таке слововживання можна кваліфікувати як дисфемізацію, що є доволі поширеним явищем у діалектному тексті, особливо там, де оцінці підлягає конкретна риса людини, ставлення до якої в колективі мовців загалом негативне.

Часто мовці вдаються й до самоіронії: *у мене оце з годами пам'ять страшно хароша стала / учора поставила суп грить / а сама в город пішла / так суп той щітай весь википів — про забудькуватість; та ми на старість усі такі красіві / шо куди там / хоч у зеркало не дивись — про непривабливу зовнішність; оце я силач / шо вже відро води з колодязя не витягну / жду / поки син прийде — про слабу, кволу людину*. Зауважимо, що самоіронія більше властива людям похилого віку.

Отже, іронія є одним із поширених засобів вираження критичної оцінки в діалектній мовній практиці.